

ПРАВОВІ ТА ФІНАНСОВІ ЗАСАДИ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ БАХМУТСЬКОГО ПОВІТУ (1866-1916 рр.)

У статті узагальнено на підставі вивчення дорадянської, радянської та сучасної наукової української літератури, звітів та журналів Бахмутського повітового земства правові засади, фінансову політику, принципи формування бюджету Бахмутського повіту до 1916 року; розглянуто права системи земського самоврядування та шляхи їх реалізації.

Ключові слова: управа, зібрання, гласні, цenz, податок, питна справа.

В статье обобщены на основе изучения досоветской, советской и современной украинской научной литературы, отчетов и журналов Бахмутского уездного земства правовые основы, фискальная политика, принципы формирования бюджета Бахмутского уезда до 1916 года; рассмотрены права системы земского самоуправления и пути их реализации.

Ключевые слова: управа, собрание, гласные, цenz, налог, алкогольное дело.

The paper summarizes the study on the basis of pre-Soviet, Soviet and contemporary Ukrainian scientific literature, reports and logs Bakhmutsky county zemstvos legal framework, fiscal policy, the principles of budget until 1916, considered the right of Zemsky government and ways to implement them.

Keywords: board, meeting, councilors, census, tax, alcohol business.

Постановка проблеми. Перед місцевим самоврядуванням завжди поставали важливі питання соціально-господарського, практичного характеру. Рішення щоденних питань викликає мобілізацію наявних ресурсів, примушує запроваджувати найбільш ефективні схеми управління. Тому і зараз докладне вивчення історії розвитку земського самоврядування не втратило своєї зрозумілої актуальності.

Як відомо, земська реформа місцевого самоврядування була розроблена як логічне продовження селянської реформи 1861 р. і явилася першим кроком до створення засад громадянського суспільства в Росії. Розвиток незалежної України останні 20 років постійно вимагає удосконалення місцевого самоврядування, розширення його прав та повноважень, вдосконалення бюджетної бази. Але, на жаль, досвід організації земських установ у минулому, порядок формування, наповнення бюджетів, фінансування коштів на розвиток соціальної інфраструктури в межах певної територіальної громади (які можуть бути порівняні з сучасними районами) не враховується і не використовується [1].

Аналіз актуальних досліджень. Земську реформу всебічно аналізували, критикували державні діячі, вчені-правознавці Російської імперії, марксистки [2]. За радянських часів у СРСР та в Україні [3], потім у незалежній Україні надруковано багато загальних досліджень з історії діяльності земських установ [4]. Але на Донеччині, де розташовувалися Бахмутський, Слов'янськський та Маріупольський повіти Катеринославської губернії, відповідних досліджень щодо діяльності конкретних повітових земських установ не було.

Мета статті. Полягає в дослідженні правових та фінансових засад земського самоврядування Бахмутського повіту Катеринославської губернії у 1866-1916 рр. Вперше маємо залучити до наукового обігу і використати в процесі дослідження невідомі друковані матеріали Бахмутського повітового земства.

Виклад основного матеріалу. Економічна сторона реформи місцевого самоврядування пояснювалася усвідомленням владою необхідності корінним чином перебудувати незадовільну малоєфективну систему управління місцевим господарством. Господарсько-економічна доцільність реформи підкріплювалася розрахунками на переваги комерційної ініціативи місцевих діячів у порівнянні з консерватизмом державної бюрократії [46]. Держава делегувала частину своєї влади і компетенції органам місцевого самоврядування, що зрештою дуже позитивно відбилося на посиленні ролі дворянства. Головним змістом реформи стало залучення всіх станів до управління місцевим господарством і створення органів самоврядування на принципах буржуазного права. Держава прагнула підтримати дворянський стан в земствах. Господарський досвід, інтелект, високе становище, особиста фінансова незалежність дозволили дворянам в цілому організувати достатньо ефективну земську діяльність [2].

Головний управляючий Другим відділенням власної його імператорської Величності канцелярії М.О.Корф вказував: "Цель реформы не только в том, чтобы на место одних присутственных мест поставит другие. Сущность ее в смене самых коренных условий нашей системы управления, в

разрушении ее старых основ и построении на принципах децентрализации и самоуправления" [19, с.434-456]. Тому органи земського самоврядування Росії створювались на підставі адміністративно-територіальних одиниць - повітів і губерній. Земства наділялися функціями: розпорядження майном і капіталами; розвиток місцевих шляхів сполучення та зв'язку; забезпечення запасів народного продовольства; будівництво церков; страхування майна та врожаю; розвиток народної освіти та культури; достатнє медичне забезпечення населення; встановлення місцевих податків, акцизів та зборів; благодійництво та опіка. Положення від 1 січня 1864 року запроваджувало земське самоврядування у 33 губерніях, з них - 6 українських [2, 3, 21].

Відсоткове співвідношення представництва різних станів в повітових земських Зборах в середньому по 24 губерніях Європейської Росії в 1865-1866 роках становило: дворян-землевласників - 41,7%; селян, членів сільських громад, селян-власників із земельним цензом - 38,4%; купців, власників міського майна - 6,5%. В південних причорноморських, південно-східних приволзьких губерніях переваг у дворян не було Поступово вони стали витіснятися торговельно-промисловим класом і частково селянством [3, 21].

Органами земського самоврядування були земські Збори та їх Управи. Земські Управи успадковували справи Казенної палати, Комітету земських повинностей, Комітету народної освіти, Будівельної і Дорожньої комісії, Наказу громадської опіки. Ст.16 Положення визначала склад гласних: від землевласників (ценз - 200 - 800 дес. землі для різних місцевостей, до 15 тис. руб. нерухомості); від міських жителів (володіння нерухомістю від 1 тис. до 3 тис. руб., від власників торгових чи промислових закладів в межах міста (з річним обігом капіталу до 6 тис. руб.); виборних від сільських громад. Курія складалася з посадовців селянського управління, могли бути місцеві дворяни, сільське духовенство. Вибори були багатоступінчаті: сільський схід обирав представників на волосний схід, там обирали виборщиків, а з'їзд виборщиків повіту в свою чергу обирав депутатів - гласних в земське зібрання повіту [21]. Гласні в земську Управу обиралися на 3 роки (в Бахмутському повіті ценз дорівнював 250 десятині землі) [34].

Між тим Голова земських зборів не обирався, за посадою це був предводитель дворянства. У земство в першу чергу проходили поміщики, що займалися своїм господарством. Чисельність гласних земства встановлювалась особливим розпорядженням. Повітові управи складали і публікували у визначеному законом порядку списки осіб, які мали виборче право. Але жінка могла реалізувати його тільки через доручення чоловіка. Ст.36 Положення 1864 року забороняла балотуватися у гласні губернаторам, віце-губернатором, членам губернських правлінь, губернським та повітовим прокурорам, стряпчим, чинам поліції [21]. У Бахмутському повіті мешкало 597 спадкоємних дворян, особистих (за службу) - 113, церковного причту - 470, селян - 130 812 [35].

У 1866 р. відбуваються вибори до Бахмутського земства. Від землевласників балотуються В.І.Бахирев, І.Я.Бахирев, Ф.І.Плещеев та інші Від міста Бахмуту - великий землевласник О.І.Плещеев та інші. Від сільських товариств - поміщик М.В.Бабенко, селянин-власник з села Іванівки Козьма Козлов, волосні Голови. До числа гласних входили 26 представників землевласників (серед них брати М. і Л.Шабельські, Шахови, Плещееви, Депрерадовичі, Карпови), 6 купців і дворян з Бахмуту - «міський стан» (у тому числі перший Голова Думи В.А.Ангеліді), 19 представників сільських громад (дворяни, сільські старости). Роботою земства керувала Управа. Голова Управи - І.О.Карпов, члени: П.О.Янченко, О.І.Коптев, В.І.Бахирев, секретарем був М.Ф.Ткачов. Губернськими гласними були великі землевласники-дворяни С.О.Шульгін, генерал М.М.Котляревський, брати Карпови, всього 9 гласних [34,35]. Офіційно повітове земство почало роботу 26 травня 1866 року.

З початку створення Бахмутське земство зазнало фінансових труднощів. Управа орендувала будинок купчихи Рукавішникової за 275 руб. сріблом за рік. В 1866 р. кошторис на утримання Управи тільки за три місяці складав 696 руб. [12]. На 1866-1867 рр. бюджет Бахмутського земства складав 12 тис. руб. [12]. Не дивлячись на незначність земських фінансів, органи самоврядування витрачали на утримання свого управлінського апарату і канцелярію значні суми. Господарський департамент МВС відзначав, що за перше триріччя «середня вартість земського самоврядування кожної губернії (71000 руб.) становить більше 1/5 всього земського збору» [20]. Земства не мали права відкривати заклади з продажу спиртних напоїв. За 1866 рік з продажу торгових свідоцтв, паспортів, квитків купцям, прикажчикам, дозвіл на міщанські промисли, візництво, торгівлю на рознос дріб'язкового торгу отримано було Бахмутським земством 3213 руб. [12].

7 квітня 1866 року Управа доручила всім землевласникам та сільським громадам надати відомості про кількість площі землі для обкладання земськими податками. 12 червня Управа поділила повіт та направила на дільниці членів Зібрання. Було узагальнено інформацію про наявну

кількість площі земель. Виявилося, що степової дворянської землі було 361434 дес., дворянської лісової - 5898 дес., необробленої дворянської - 34848 дес., не дворян землі - 4590 дес., без власників - 20947 дес., земель степових у казенних селян 257666 дес., селянських лісів - 2476 дес., необробленої у селян - 11426 дес., казенної - 272601 дес., у тимчасово зобов'язаних селян - 57339 дес., у гірничого відомства - 12357 дес., вільних земель - 3843 дес., у Бахмуті - 3700 дес. землі [12]. Вартість десятини у Бахмуті становила 4 руб., у повіті - 41 руб., у тимчасово зобов'язаних селян - 21 руб. сріблом [12].

При укладанні кошторису на 1867 рік Управа стикнулася з тим, що не були розмежовані губернські та земські податки, а суми, вказані різними губернськими установами, були невірними [35]. Загальна сума прибутків по повіту у 1867 р. становила 23436 руб. З них: за видачу Свідоцтв купцям 2-ї гільдії - 687 рублів, за 491 питний Патент - 1658 руб., з 19 винних складів - 190 руб., із 7 рейнських - 112 руб., з 76 погребів російських вин - 760 руб., з ярмаркових виставок - 410 руб., зі 116 водяних млинів - 146 руб., з землі приватних власників 9298 руб., з землі селян 8031 руб., з майна Бахмуту (вартість 760 тис. руб.) 1900 рб., з млина р. Донець (вартістю 56 тис. руб.) 149 руб., з землі гірничої та казенної - 120 руб. Недоїмка земельного податку з дворян становила на 1867 рік 11 тис. руб., з казенних селян - 789 руб. [12].

На утримання лікарні, 2 лазаретів, 2 лікарів та 2 акушерок Управа виділила у 1866 р. 9000 руб. На розвиток жіночої прогімназії та сільських шкіл Управа у 1866 р. запланувала 11,6 тис. руб. Кошти збирали із землевласників та селян. Окремо розглядалося питання збільшення кошторису лікарні на 680 руб. За кошторисом земство також надавало допомогу Бахмутському повітовому поліцейському управлінню - 800 руб. [12]. В 1869 р. Бахмутський повіт отримав з Катеринославського земства позику в 2000 руб. [20].

Недоїмка землевласників за 1866-1870 рр. становила: дворян - 21089 руб., селянських громад - 16223 руб. [29]. Для визискування земського земельного податку Управою велися 4 облікові книги, з них два примірника знаходилися у повітовому поліцейському управлінні, бо саме поліція безпосередньо збирала всі податки [29]. Проблемою було переселення селян. Земство заборонило переїзд без «увольнительного свідетельства» волосного Правління, продаж майна та будинків [29]. Для обкладення земель податком повіт у 1872-73 рр. був розділений на райони і гласні збирали відомості «особисто на місці». В руках поміщиків було 361 тис. десятин орної землі, 5,8 тис. десятин лісів, необробленої - 34,8 тис. дес. На 20 тис. десятин, через відсутність власників, інформації не було. Державним селянам належало 257 тис. дес. орної землі, 24 тис. дес. лісів, необробленої - 11 тис. дес. Колишнім кріпосним (тимчасово зобов'язаним) - 57 тис. дес. оранки, 1,8 - необробленої. По гірничому відомству - 13 тис. десятин [44,31]. Всі орні землі були оцінені в 5,5 млн. руб. (12 рублів сріблом за десятину). Земство прийняло на службу землеміра і встановило йому оклад на рік в 500 руб. сріблом [31].

Земство виявилось нездатним врегулювати питання щодо власників дач-маєтків, які декілька років сварилися за розмежування землі. Наприклад, К.І.Родіонов не міг розмежувати свої 500 десятин у Богоявленській дачі з поміщиком Трефільєвим. Земство вирішило мати окрім повітового та мирового землемірів ще й свого. Встановило йому платню 600 руб. на рік. Вирішено було при обмірах брати за кожную зайву десятину 25 копійок у дохід земства. Тягар витрат за запрошення землеміра (виділяти плуг та інше) мав нести сам землевласник [16]. У 1872 р. вся орна земля обкладалася податком з десятини 1,5 коп., з необробленої - 0,4 коп.

У грошовому звіті Управи за 1873-74 рр. вказано на особливі прибутки: за лікування від військового відомства надійшло 4680 руб., штрафи мирових суддів склали 584 руб., з прогонів станцій - 255 руб., вітряні млини – по 50 коп., з водяного - 1 руб. Недоїмка на 1 січня 1873 року склала 48 тис. руб. [32]. Земство мало також особливі витрати : оренда рекрутського Присутствія - 125 руб., квартири станових приставів - 405 руб., судових слідчих - 270 руб., утримання земської станції - 2000 руб., платня мировим суддям (п'ять суддів), кожному - 2200 руб., судовим приставам (три пристава), кожному - 500 руб., оренда квартир суддям - 2000 руб. [32]. Земельний податок у 1875 р. становив з 441 тис. дес. для дворян - 6 коп. з десятини, з 319 тис. дес. для селян - по 6 коп., з 32 тис. необроблених угідь - по 2 коп. [33].

Бюджет повіту у 1875 р. складався: витрати на медицину - 13946 руб., на канцелярію комісії укладання списків присяжних засідателів - 100 руб. Резерв складав 8000 руб. (утримання Арештної камери, платня наглядачам - 660 руб., дрова та вугілля - 92 руб., інші господарчі витрати склали 30 руб.). На стипендію дочки капітана Любицького у Полтавському інституті було виділено 300 руб. Товариству допомоги потопаючим на морі - 100 руб. На будівництво мосту у селі Ільїнівці - 1500 руб., на флігель для міської лікарні - 3000 руб., витрати на продукти харчування для лікарні становили 5503 руб. [32]. Утримання Управи складало 7190 руб. Заробітна платня Голови Управи

Є.В.Кудрицького - 1500 руб., членам Управи, Н.К.Депрерадовичу та В.С.Юріну, - 2000 руб., секретарю Ткачову - 1000 руб., бухгалтеру Светухіну та писарям - 1590 руб., кур'ерам - 240 руб., за оренду будинка Голуба - 300 руб. На дрова - 76 руб., магазину Новгородцева за свічки, сірники, канцелярію - 284 руб., типографії - 136 руб., за переплетення книг - 23 руб., часовим майстрам та слюсарю - 5 руб., на льодовик - 15 руб., поштові витрати - 28 руб., газети - 31 руб. Ремонт будівлі земства коштував 200 руб., держмити складало 49 руб., страховка Товариства «Саламандра» - 49 руб. Наглядачу Скровонському на господарчі цілі було виділено 30 руб., ремонт меблів коштував 10 руб., придбання льоду - 15 руб. [32]. Казначейству за обслуговування - 800 руб., мировим посередникам - 5300 руб., поштово-кінній станції купця Остроухова 2000 руб. [30]. Загальні прибутки бюджету повіту у 1876 р. становили 66636 руб. [33].

Становище селян Бахмутського повіту було складним. До 1861 року середньодушовий наділ складав 3,5 десятини землі, після 1861 року - 2,8 десятини. Викупні платежі в 3-4 рази перевищували фактичну вартість землі, 28% селян взагалі залишилися без земельних наділів [45]. Газета «Південний край» в 1881 р. відзначала: «...Потяглися землероби-працівники в нові краї, шукають землю, а піти в ряди міського пролетаріату не хочуть». За статистичними даними кріпацько-поміщицькі землі становили у 1884 р. 64,5% загальних земель. На 21 волость в середньому було 25,5 тис. дес. землі, середній розмір наділу на сім'ю становив 5,5 десятини [17].

До того ж селяни продовжували нести обтяжливі повинності. Наприклад, підлягали регулярним військовим призовам. У 1881 р. до загальної військової повинності з повіту було закликано 495 новобранців. У 1882 р. - 543 особи, з них 70% були неписьменними [24]. У 1883 р. за релігійним складом серед рекрутів знаходилося (всього 3,7 тис. чоловік): іудеїв - 169, старовірів - 10, менонітів - 46. Призов на військову службу постійно супроводжувався конфліктами. Було написано понад 1,1 тис. скарг, усних подано 142. Визнано законними 625 (помилки у списках, пільги, встановлення віку) [25]. Військова повинність у 1887 р. у повіті коштувала земству та селянам 4687 руб. Земство за пропозицією Бахиревих ухвалило рішення про присутність гласних при наймі будинків для військових команд в Бахмуті, про звільнення від рекрутської повинності старших синів у віці 21 рік, до досягнення цього віку наступним сином [26, 27].

Найбільш незручною та обтяжливою повинністю жителів повіту у 1881 р. була квартирна. Потрібно було утримувати 53 офіцери, 931 нижніх чинів. У 1882 р. на постій було 6 офіцерів, 224 молодших чинів. Витрати на квартири у 1883 р. становили 2461 руб.

Підводна повинність - виділення селянами гужового транспорту для різних земських та урядових цілей теж залишалася ще одним клопотом для селян. В 1881 р. було задіяно в цій сфері 1841 селянська підвода, витрати сягали 2310 руб., у 1882 р. - 1527 підвод на 1949 руб. Витрати на підводи у 1883 р. - 1896 руб., у 1884 р. - 1884 руб., у 1894 р. - 2550 руб., у 1895 р. - 7622 руб. [22-26]. Крім звичної роботи на селян також покладали обов'язок видавати транспорт для етапування злочинців та ув'язнених. У 1886 р. земство видало на етапну повинність 2 тис. руб. [27].

Утримання повітової управи у 1887 р. становило 8103 руб. На освіту витрачалося 16,4 тис. руб., на медицину - 27,6 тис. руб., обов'язкові витрати становили 50,4 тис. руб., необов'язкові - 59,7 тис. руб. [28]. Нерухоме майно повіту у вигляді житла оцінювалося в 634,4 тис. руб., у повіті було 172 кам'яних будинки, 1458 - дерев'яних, кам'яних лавок - 44, дерев'яних - 109. Левину долю становили будівлі Бахмуту [6]. Земство взяло на облік у Бахмуті 3 свічних, 3 овчино-тулупних, 3 гончарних, 4 каретних, 6 салотопних, 3 вапнякових, тютюновий та костопальний заводи, мало їх оцінку та прибутковість. Діяли 2 водяних та 3 кінних млини [6]. У повіті діяло 50 маслوبيйних, 10 винокурних заводів (патенти на 12,6 тис. руб.), 117 водяних та 905 вітряних млинів. Виділявся Отрадівський винокурний завод Хренова (272,6 тис. відер горілки), Ільїнський Станковича (339,5 тис. відер). Прибуток акцизу від діючих 5 заводів становив 179,9 тис. руб. [6].

Торгівлю вино-горілчаними напоями вели: у Бахмуті 11 штофних, 8 приміщень розливу рейнських вин, 68 питних лавок, 1 лавка російських вин, на постійних дворах, 3 трактирів, 4 буфетів; у повіті - 124 штофних, 3 рейнських вин, 337 питних лавок, 75 російських вин, 8 на постійних дворах, 5 трактирів. Під час ярмарок торгували питним 196 питних лавок у Бахмуті, 286 - у селах повіту [6]. Натомість податки становили: 5 руб. з питної лавки, 20 руб. - з горілчаного погребу, 3 руб. - з лавки рейнського вина, з питного дому - 5 руб., з виставки - 1 руб., за розпив - по 5 руб. [6].

Починаючи з реформи управління "питною справою" 1885 р. і до введення державної монополії на обіг спирту в середині 90-х рр. XIX ст., представники органів земського самоврядування співпрацювали з чинами губернської адміністрації у складі губернського з повітових справ Присутствія. Його очолював губернатор, входили віце-губернатор, прокурор судової палати,

управляючі акцизними зборами і Казенної палати, губернський предводитель дворян, голова губернської земської управи і міський голова Катеринослава. Члени повітових Присутствій з питних справ виконували свої обов'язки на громадських засадах [23].

Вино-горілчаною продукцією торгували у 80 роки XIX ст. 12 кабаків, 2 трактири, 20 питних лавок та складів, готель, 6 постійних дворів [7]. У 80 роки XIX століття у повіті було 116 підприємств, серед них: парових млинів - 1, вітряних - 89, маслобоєнь - 2, сукновальня - 1, механічних майстерень - 3, кузні - 13, сталеливарень та міделиварень - 4, винокурень - 14. Найбільш потужними були маслобойні підприємства М.Д.Брейдіна, О.О.Григоренка [7].

У фіскальній сфері земське самоврядування перебувало під наглядом податкових інспекторів. Законом від 30 квітня 1885 р. до компетенції інспекторів віднесено обкладення об'єктів державного земельного податку. Вони перевіряли достовірність кадастрової оцінки земель, здійсненої земствами, досліджували впорядкованість документів, що визначали статус суб'єктів власності. Податкові інспектори Були зобов'язані перевіряти облік і оцінку міського нерухомого майна, що підлягало державному оподаткуванню [10].

Важливими були стосунки повітових земств та промисловців. У 1874 р. вперше питання земських зборів з гірничозаводської промисловості Бахмутського повіту виникло на I З'їзді промисловців Півдня Росії. На XI-XII З'їздах у 1886-1887 рр. На вимогу Міністерства фінансів розглядали питання вугільних копалень. У кошторисах Бахмутського повіту 70-х років був хаос, а податки були найнижчими у Катеринославській губернії. Закон 1866 р. вимагав обкладати з вартості майна та споруд. Вигравали менш обладнані "копанки" селян. У 1886 р. промисловий податок становив 57,8 тис. руб., у 1890 - 178,9 тис. руб. Таким чином, Бахмутське земство збільшило надходження в 3,1 рази. Податку від торгівлі та промисловості земства брали більше. До суми обкладення включалися виробни, торговельний оборот [42]. Пропозиція була обкладати попудно відповідно до обсягів видобутку вугілля, солі, глини, будівельних матеріалів, каменю, руди або взагалі не обкладати, бо за орендовані землі власники копалень платили податки.

Бахмутське земство запровадило «коефіцієнт цінності» земель (що містять корисні копалини), на який розраховувало кількість вивезеного залізницями вугілля. На II З'їзді промисловці Вагнер, Цельтнер пропонували брати за основу засіб підйому вугілля, солі на поверхню: ручний ворот (40 тис. пудів на рік) оцінювався в 1,5 руб., кінний (300 тис. п.) - 4 руб., паровиком (1 млн. п.) - 12 руб. За такими розрахунками при собівартості пуду вугілля в 1 копійку податок складав 0,03 копійки, тобто 3% від чистого прибутку. З'їзд прохав уряд відкласти податок на 5 років за умови подальшого розвитку залізничних перевезень та відсутності конкуренції з імпортованим вугіллям [43]. Пропонувалося запровадити податок в 10 руб. з парової сили або робітника, з кінного ворота - 50 руб. З горизонтальних штолень без рейок пропонувалося брати 10 руб. як за кінний ворот, з рейками - як з 30-ти сильної машини, з кінським вивозом - як з паровика 50 сил. Загальний обсяг податку з копальні становив від 10 до 1200 руб. на рік. Довідки про засіб підйому мінеральної сировини, потужність машини давав власник, завіряв округовий гірничий інженер. Податок становив на пуд у селян 0.1 коп., у середніх підприємців 0,04 коп., на великих копальнях 0,02 коп. [43].

Земство прийняло на себе піклування про медичну допомогу. Міська лікарня Бахмуту знаходилася на утриманні військового Міністерства, оскільки обслуговувала військові етапи і команди у Крим і на Кавказ. В 1866 р. лікарня була прийнята на утримання земства. Пацієнтів передали лазарету 12 піхотного резервного батальйону. Гласний В.І.Бахирев згідно акту прийняв майно: 35 ліжок і устаткування, білизну, посуд. Проблемою залишалася відсутність лазні у лікарні. Лікарем був Орест Шкляревський, повітовим - Санжаровський. Постало питання, чи не треба скоротити кількість ліжок до 20, а замість того відкрити лікарні з ліжками в повіті. Довгі дебати в земстві привели до рішення асигнувати від 6 до 10 тис. руб. на лікарню, а в селах Селідово, Торська-Олексівка і Камишуваха відкрити лікарські пункти з аптеками з 3 лікарями і 9 фельдшерами [34,35].

Земство наполягало приймати на роботу тільки лікарів православного віросповідання, побоювалося приходу лікарів-поляків (оскільки в Польщі було повстання). Гласні сперечалися, чи повинен лікар знаходитися при ділянці, або роз'їжджати по селах? Як аргумент був наведений випадок падіння людини з дзвіниці в селищі Селідовка, де лікар виявився поряд, терміново надав допомогу хворому і той досить швидко видужав. Далі лікар повіту Санжаровський розповідав гласним, як повитуха приймала пологи, прив'язавши новонародженому до ручки мотузку і тягнула за неї. Зібрання ухвалило рішення прийняти на роботу двох акушерок, щоб вони, у свою чергу, підібрали досвідчених дівчат і навчали допомоги породіллям [9]. Проблемою було орендувати для лікарні будівлю Лукашова, спадкоємці якого продовжувало оспорювати заповіт. За 50 років земство

розбудувало чисельні амбулаторії, дільничні лікарні, підготувало сотні лікарів, фельдшерів, акушерок, створило їм належні умови побуту, соціального захисту, активно боролася з інфекційними хворобами та провадило профілактику захворювань [18].

Важливим напрямком діяльності повітових земств була участь у розвитку народної освіти, що регулювалося згідно з «Положенням про початкові народні училища» від 14 липня 1864 року. Земства отримали право піклування про народну освіту в господарському відношенні, право засновувати початкові народні училища з дозволу училищної Ради. До них обирали 2 членів від земських зборів. Уряд з ідеологічних міркувань намагався обмежити вплив ліберальних ідей на освіту, розсадниками яких вважалися земства. За законом 1864 року єпископ, губернатор визначали розвиток початкової освіти в губернії [36].

З 1866 року почалася підготовка до відкриття в Бахмуті прогімназії (4-х класної). За ініціативою та фінансовою підтримкою земств відбувалося відкриття шкіл у повіті. На це виділялося 11,6 тис. руб. Земство шукало вчителів для сільських шкіл і бачило вихід в залученні до освітньої діяльності сільських священників і дияконів. Саме в цей час при Катеринославській семінарії відкривається вчительське відділення, що мало допомогти в забезпеченні кадрами. Йшлося і про те, що, одержуючи оплату від земства в 15 руб. сріблом за навчання, священник не повинен був брати понад це платню з селян. Староста Юрін наводив приклад: у селі Грішино селяни через забаганки місцевого вчителя забрали дітей зі школи. Гласний Ф.І.Плещеев запропонував асигнувати на сільські школи на 1867 рік 2036 руб. [34,35]. За 50 років повітове земство відкрило та побудувало понад 260 шкіл та училищ, перші професійно-технічні заклади, підготувало сотні вчителів, піклувалося про сиріт, належні умови навчання, соціальний захист вчителів [39].

В 1900 р. була створена Комісія по запровадженню загальної початкової освіти в повіті. 6 років перед революцією її очолював дійсний статський радник і камергер Двору Миколи Другого К.І.Карпов. У складі комісії були: В.О.Плещеев, М.Ф.Плещеев, С.В.Бахірев, М.Р.Степанов. За час роботи Комісія розглянула 80 доповідей і повідомлень [15].

У 80-ті роки діяльність земства набуває ґрунтового та системного характеру. Так у 1888 р. земство повіту провело 4 пленарні засідання. Треба виділити найцікавіші питання. Під час будівництва Голіциновської лікарні були допущені порушення. Земство збільшує число фельдшерів і платню їм, спрощує порядок видачі рецептів на безкоштовні ліки, списує недоїмки селянам, планує будівництво мостів в селі Покровському, Іванохрещенському і Деконському, встановлює порядок страхування худоби від чуми. З приводу відкриття нових шкіл в селах земство ухвалює рішення, відповідно до яких громади повинні „влаштувати на власні гроші відповідні приміщення для училищ і прийняти за свій рахунок утримання вчительського персоналу (з окладом до 120 руб. на рік), забезпечити опалювання і освітлення будівлі, наймання сторожа, саму школу використовувати тільки за призначенням.” З приводу того, хто мав право викладати в сільських училищах і одержувати додаткову винагороду при стажі не менше 5 років, земство вирішило: "...Під словами педагогічну освіту слід рахувати вчителів, що закінчили курс у вчительської семінарії і в середніх учбових закладах..." [8].

В 1895 р. Бахмутська земська Управа провела 26 колегій і розглянула 169 питань, вхідних листів - 3771, вихідних - 3060. Головою Управи був дійсний статський радник О.О. Карпов, членами колегії - І.І.Фенін і І.Р.Ковальський. Секретарем Управи був О.О.Близнаков, у нього був помічник і 4 писарі. Надійшло 3771 вхідних паперів, «витікаючих» - 3060. Члени колегії вели прийом по черзі, кожний - по 10 днів. У повіті налічувалося на той час 225 тисяч жителів [9].

Цікаві джерела надходжень до бюджету повіту відмічено в 1895 р.: повітовий земський збір - 120 тис. руб., губернський - 17,5 тис. руб., за влаштування торгових місць - 872 рублів, збір на ліквідацію ярів - 2400 руб., мита і гербові збори [22].

Істотний крок одержавлення земських посадовців зробила контрреформа 1890 року. Згідно статей 117 і 124 голова і члени управи, таким чином, знаходилися на державній службі, одержували чини і ордени. «Служба гласних визнається повинністю (ст. 89), за невиконання визначається відоме покарання (ст. 46 Укладення про покарання). З 1890 року дисциплінарна відповідальність встановлювалася губернатором або губернським по земських справах Присутствієм (ст. 134, 138). Спочатку для звільнення члена управи було достатньо особистої заяви, а з 1890 року звільнення відбувалося обов'язково з відома губернатора або Міністра внутрішніх справ (ст. 125). В окремих випадках МВС отримало право самостійного звільнення з посади члена земської Управи [5].

У 1886-95 рр. до керівництва земством входили Голова Управи О.О.Карпов - статський радник, І.І.Фенін, І.Г.Ковальський (за сумісництвом ще і казначей), секретар О.О.Близнаков. Чергували в Управі по 10 днів. Фенін опікувався лікарнею. У 1905 р. Управою керував О.О.Карпов. Відбулося 52

засідання, де розглянуто 1118 питань. Штат співробітників Управи складався: з секретаря та заступника, рахівника та 2 заступників, 2 завідувачів відділами продажу заліза та телефонізації, завідувача пошти, книжкового складу, 14 писарів, повітового агронома, технічного інженера. Управа доручила М.Г.Стеклеру опіку над повітовою лікарнею, Арештним будинком та богадільнею. І.І.Погорелов відповідав за книжковий склад земства, казначейство та пошту. М.О.Несветович опікувався метеостанцією [16]. Джерела надходжень до бюджету повіту змінилися на початку ХХ століття. Земельний податок у 1900 р. становив з десятини 5,55 коп., повітовий - 5,7 коп. губернський, на дороги - 0,6 коп., державний поземельний - 3,31 коп. З дворян визискувалося 5,03 коп. Не платили земельний податок церква, залізниця, казенні заклади [15]. У кошторисі повітового земства на 1902 рік планувалося: на урядові установи - 49980 руб., утримання Управи - 23506 руб., утримання в'язниць - 4626 руб., ремонт шляхів сполучення - 3800 руб., народну освіту - 96077 руб., притулки - 11730 руб., медицину - 133353 руб., ветеринарію - 860 руб., підтримку різних економічних заходів - 7590 руб., інше - 5101 руб.

Харківському археологічному Товариству (мабуть, у зв'язку з майбутніми розкопками В.О.Городцова) повітове земство асигнувало 100 руб., Товариству бджільництва - 50 руб., Товариству покращення умов праці - 50 руб., на лісорозведення та боротьбу з балками - 2000 руб., на сільськогосподарські виставки у Бахмуті - 5100 руб., придбання 2 племінних жеребців - 700 руб., на страхування племінної худоби - 100 руб., на розвиток телефонної мережі повіту - 3000 руб., на забезпечення прибутку з купонів запасного капіталу - 480 руб., на громадські роботи для боротьби з посухою - 15000 руб. (не виконано), утримання земської пошти - 1329 руб. (завідувачу - 400 руб., 3 кур'ерам - по 300 руб., касирам пошти) [13].

Позапланові надходження 1902 р. до бюджету повіту становили: недоїмка податків - 21565 руб., різні збори - 2620 руб., повернення коштів - 4724 руб., різні джерела - 4270 руб., видача торгових патентів - 16036 руб. [13].

Вершиною діяльності Бахмутського Земства став період напередодні і на початку 1 Світової війни. У 1914 р. було проведено 3 земські зібрання, планове - в жовтні і екстрені - в лютому і в серпні. Управа провела 54 засідання, розглянувши 3122 питання. Штат Управи складався з канцелярії, бухгалтерії, технічного, агрономічного і санітарного відділень, каси дрібного кредиту. Управа мала шкільний музей, книжковий і залізничний склади. Всього працювало 78 урядовців, серед них - лікарі, ветеринари, інженери в галузі ремонту та будівництва доріг і меліорації, агрономи, садоводи, «уповноважені» по переселенню до Сибіру і Казахстану та інші фахівці [38]. Був перебудований будинок Управи, встановлені автономні електростанції в Управі і в приміщенні лікарні, проведено електрострум в інфекційне відділення Єврейської лікарні (1 кВт. год. енергії коштував 20 коп.) [38]. Земельні ресурси повіту в 1914 р. склали більше ніж 828 тис. десятин. За півстоліття існування відбувся їх перерозподіл. Зменшилася загальна площа дворянських земель - до 95 тис. десятин. Селяни володіли 520 тис. десятин, купці - 17,9 тис., німці-колоністи - 12 тис. дес., Бахмуту належало 2325 дес. [38].

В серпні 1914 року відбулися два екстрені засідання земських Зборів повіту. Свій певний драматичний відбиток наклав початок 1 Світової війни на діяльність повітового земства. Наприклад, член Управи штабс-капітан М.П.Пестерев був мобілізований до армії (саме йому належав проєкт створення в заплаві річки Бахмут нового соляного «Славкурорту»). Багато інших проєктів не вдалося реалізувати. Цілий ряд лікарів земських ділянок були мобілізовані для служби у військових шпиталях [38].

У розпорядженні Земства напередодні 1 Світової війни були хати-читальні, Народні Будинки, бібліотеки. Однак у зв'язку з війною було відмовлено у фінансуванні (3500 руб.) Селидівського Народного Будинку, не змогли придбати книги для бібліотеки Арештного Будинку, не належним чином утримувалися читальні в школах [38].

Бахмутський повіт мав розгалужену мережу шосе і залізниць. Окрім того земство зберігало систему поштових станцій. Утримання коня для земства обходилося в 400-600 руб. за рік. Вдалося впорядкувати регулярну систему пасажирських перевезень, налагоджено видачу «квитків». На поштових станціях Селідово, Гришино, Економічному через хвороби загинуло 42 коня і тому на прохання наглядача пошти М.Браїловського земство в якості компенсації за втрати виділило 1500 руб [38]. В місті Бахмуті земський поштовий пункт, на думку гласних, знаходився в незадовільному стані. Він налічував 50 коней, 25 кучерів та екіпажів [14].

У 1914 р. виділялися кошти на будівництво дороги в Лисичанську (1 верста бруківки каменем), в Авдотїно-Юзівці (5 верст бруківки), в Дружківці-Софієвці (20 верст бруківки). Використовувалися під час будівельних робіт механічні котки, встановлювалися шляхові стовпчики.

Камінь брався гранітний, пісковик і вапняк. Земство ремонтувало мости в селі Покровське і на станції Деконська через річку Горілий Пень, в Ступках- Ільїновці, селах Луганське, Гришино, Дружківка, Костянтинівка, Курахово [38, 14].

Земство надавало матеріальну допомогу різним особам, виділяло стипендії студентам. Допомога в 240 руб. на 3 дітей надавалася удові наглядча Арештного Будинку Є.Золотарьовій. В 1914 р. в Земство надійшло 103 прохання про стипендії і допомоги. В 1866 р. не було жодного такого прохання. Допомогу одержували 15 студентів Варшавського, Харківського Київського університетів (медики, інженери), Петербурзького і Азовського політехнічних інститутів, Вищих жіночих Курсів, Інституту східних мов, Варшавського ветеринарного, Харківського технологічного інститутів, Психо-неврологічного інституту. Стипендія встановлювалася в розмірі від 100 до 300 руб. Крім того на стипендію розраховували також і учні. 14 гімназистів Бахмуту - селяни, міщани, євреї, діти урядовців, фельдшерів, а також 3 учні Реального училища - отримували від 50 до 100 руб. Серед стипендіатів особливий інтерес представляють майбутні художники: в Харківському художньому училищі вчився І.Дейнеко, в Одеському - Д.Старостенко, в Київському училищі Академії мистецтв - О.Поваляєв. Аристарх Скорик в 1912 р. поступив в Одеське училище і одержував допомогу земства в розмірі 250 руб., в 1913 р. він став студентом Московського Вищого училища живопису і продовжував бути земським стипендіатом [14].

В 1915 р. відбулися 49 і 50-ті загальні Збори повітового земства. Війна примушувала Земство ухвалювати різні обмежувальні рішення. У зв'язку зі зверненням Всеросійського трудового Союзу тверезості було вирішено на період війни на території Бахмутського повіту суворо заборонити продаж спиртних напоїв. Ухваленням Земством «Заходів по запобіганню в народі пияцтва» були дозволені лавки з продажу гарячої їжі та пива, російських вин на винесення в тих населених пунктах, де «не було рішень громад». В Бахмуті був створений Комітет (з 5 гласних земства) Всеросійського Союзу допомоги пораненим, було виділено до 50 тис. руб. на потреби шпиталів, розгорнено 260 ліжок у шпиталях і 40 ліжок в міській лікарні. В земських школах шили білизну і в'язали теплий одяг пораненим, на ці заходи земство виділило 1000 руб. [45].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Діяльність Бахмутського земства мала як загальні з міською Думою риси, так і істотні відмінності. Земство обиралося за станомо-майновим принципом, але в Зібрання допускалися численні представники селян (від сільських громад). Втручання Земства у розвиток промисловості було мінімальним: видача дозволів на промислове будівництво, збирання місцевого податку з промисловців шахт та заводів [40].

До основних напрямків діяльності Бахмутського повітового земства належали : розвиток транспортного сполучення між населеними пунктами, будівництво лікарень та амбулаторій, шкіл та училищ, підготовка для них педагогічних кадрів. Земство також фінансово підтримувало діяльність міських установ Бахмуту, регулювало земельні відносини, здійснювало освітню і кадрову роботу серед селян. Надавало відповідну допомогу для придбання посівного матеріалу і сприяло вирощуванню у сільському господарстві елітної худоби. Представники повітового земства брали активну участь в ліквідації епізоотій худоби, запроваджували природоохоронні заходи (ліквідація балок, заліснення степової смуги, боротьба з гризунами, страхування від посух, боротьба з пиловими буревіями.

Земство володіло могутніми фінансовими ресурсами, його співробітники здатні були розробляти важливі проекти в освіті, медицині. Збиралися з'їзди лікарів, відбувалися лікарняні огляди селян, робітників і школярів, час від часу провадилася боротьба з епідеміями холери, чуми, загальне віспощення населення. Земство сприяло відкриттю та розвитку нових установ (14 шкільних музеїв), утримувало сотні стипендіатів - майбутніх вчителів, лікарів і фельдшерів, агрономів, інженерів з міщанського і селянського станів.

Для Бахмутського земства характерною рисою була прозорість фінансування, регулярність Зборів повітового земства, систематичність видань повних звітів про всі розглянуті питання Управою і Зборами. Ці друковані видання є безцінними джерелами з досвіду місцевого самоврядування.

Подальше вивчення функцій та методів діяльності повітового земства надає корисний досвід для використання сучасними органами місцевого самоврядування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабашев Г.В. Местное самоуправление. - М.: Изд-во МГУ, 1996. - С.352; Грицак І. Міське самоврядування України в історії та сучасності // Вісник Української академії державного управління при Президентіві України. - 1996. - №1. - С.53-67; Державне управління в Україні: централізація і децентралізація./ За ред. Н.Р.Нижник. - К.: УАДУ при Президентіві України, 1997. - С.488; Ефремова Н.Н.,

- Немытина М.В. Местное самоуправление и административная юстиция в России (1864-1917 гг.) // Государство и право. - 1994. - №3. - С.126-133; Грицак В.М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): Історико-правове дослідження: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. – Харків: ХНУВС, 1999; Головка О.М. Еволюція теорії місцевого самоврядування в державно-правовій науці: основні тенденції і напрями // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України. - 1999. - №3. - С.3-11; Білоконь М.В. Взаємодія місцевих органів державного управління і місцевого самоврядування: історичний досвід і проблеми сучасності // Вісник Запорізького юридичного інституту. - 2002.- №1. - С.311-318.
2. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. - Т.6. - М.: Изд. Сытина, 1911. – С.240.
  3. Великие реформы в России, 1856-1874 гг. / Под ред. Л.Г.Захаровой, Дж. Бушкелла. - М.: Изд-во МГУ, 1992. - С.336.
  4. Гармиза В.В. Подготовка земской реформы 1864 г. - М.: Изд-во МГУ, 1957; Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880 гг. - М., 1964; Дубровіна А.Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розпаду феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.). - К., 1966; Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 года. - М., 1968.; Корелин А.П. Российское дворянство и его сословная организация (1861- 1904 гг.) // История СССР. - 1971. - №5. - С.56-81; Черпуха В.Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX века. - Л., 1978; Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России (1861-1904 гг.). Состав, численность, организация. - М., 1979; Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века. - Л., 1973; Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902-1907 гг. - Л., 1981; Дякин В.С. Земство и самодержавие в третьей ионьской монархии // Вопросы истории России XIX-XX века. - Л., 1983; Прошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. - М.: Высш. шк., 1983; Кризис самодержавия в России (1896-1917 гг.). - Л., 1984; Российское законодательство X - XX веков. - Т.5. / В 9 т. - М.: Юрид. литература, 1987; Медушевский А.Н. Административные реформы в России XVIII - XIX вв. в сравнительно-исторической перспективе: научно-аналитический обзор. - М., 1990; Шумилов М.М. Губернская администрация и органы центрального управления России во второй половине XIX века. - Л., 1988; Шумилов М.П. Местное управление и центральная власть в России в 50-х - начале 80-х гг. XIX века. - М., 1991; Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. / Вступ. ст. А.А.Левандовского. - М.: Высш. шк., 1993.
  5. Денежный отчет Бахмутской уездной земской Управы за 1905 год. - Бахмут, 1906. - С.45.
  6. Доклады Бахмутской уездной управы и журналы XXI очередного собрания. - Бахмут, 1887. - С.494.
  7. Доклады Бахмутской уездной управы и журналы XXII очередного собрания. - Бахмут, 1888. - С.424; Доклады Бахмутской уездной управы и журналы XXIII очередного собрания. - Бахмут, 1889. - С.390; Доклады Бахмутской уездной управы и журналы XXIV очередного собрания. - Бахмут, 1890. - С.401.
  8. Доклады Бахмутской уездной управы и журналы XXVII очередного собрания. - Бахмут, 1888. - С.424.
  9. Доклады Бахмутской уездной Управы и журналы XXIX очередного собрания. - Бахмут, 1895. - С.418.
  10. Друцкой-Соколинский Д.В. Земство по положению о земских учреждениях 12 июля 1890 года // Вестник Европы. - 1895. - №9.
  11. Європейська хартія місцевого самоврядування // Відомості Верховної Ради України. 1997. - №38; Кампо В. Дві системи місцевої влади: взаємодія, а не протистояння // Місцеве самоврядування. - 1998. - №1-2. - С.35-38.
  12. Журнал Бахмутского уездного собрания. - Бахмут, 1867. - С.119.
  13. Журнал чрезвычайного заседания Бахмутского уездного земского собрания 25-26 февраля 1914 года. - Бахмут, 1914; Журналы Бахмутской уездной земской управы 20-26 октября, 49 заседание. - Бахмут, 1914; Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1914 год. - Бахмут: Тип. Вальдштейна, 1915.
  14. Журнал чрезвычайного собрания Бахмутской уездной управы 31 марта 1915 года. - Бахмут: Тип. Вальдштейна, 1915; Смета и раскладка денежных уездных земских повинностей по Бахмутскому уезду на 1915 год. - Бахмут, 1915. - С.252.
  15. Журналы XXXIV очередного Бахмутского уездного земского собрания. - Бахмут, 1900. - С.275; Журналы XXXV очередного Бахмутского уездного земского собрания. - Бахмут, 1901.- С.244.
  16. Журналы XXXVI очередного Бахмутского уездного земского собрания. - Бахмут, 1902. - С.267.
  17. Журналы Бахмутского XVIII очередного уездного земского собрания 1883 г. и чрезвычайного 23 мая 1884 г. - Бахмут, 1884. - С.338; Журналы Бахмутского XIX очередного уездного земского собрания 1884 года. - Бахмут, 1885. - С.456.
  18. Завада Л.В., Татаринів С.Й., Блєднов В.П. Нариси земської медицини Бахмутського повіту. - Артемівськ, 2011. - С.82; Татаринів С.Й., Северин Г.К. Роль Бахмутського повітового земства у боротьбі з епідеміями у 19 - на початку 20 ст. // Вопросы здравоохранения Донбасса. Сборник научно-педагогических статей Донецкого медицинского университета. - 2011. - №23. - С.73-79; Татаринів С.Й., Федотов С.А. Створення та діяльність притулків у Бахмуті у кінці 19 - на поч. 20 ст. // Збірник наукових праць ХНПУ. Серія «Історія та географія». - 2012. - Вип.44. - С.172-173; Северин Г.К., Татаринів С.И. Ликвидация эпидемии холеры в Донбассе в 1910 г. // Вопросы здравоохранения в Донбассе. Сборник научно-педагогических статей Донецкого медицинского университета. - 2012. - №25. - С.63-69.
  19. Корф М.А. Отношение Главноуправляющего II Отделением Собственной Его Императорского Величества

- Канцелярии // Материалы по земскому общественному устройству. - Т.2. - СПб, 1886.
20. Курчинский И.М. Реформа земских и городских финансов // Городское дело. - 1912. - №3. - С.165-175; Белявский Ф. Исторический очерк развития государственного контроля в России. - М.: Издание Народного Комиссариата госконтроля, 1919.
  21. Лешков В.Н. Опыт теории земства и земских учреждений по положению 1864 года. - М.: День, 1865; Чичерин Б.Н. О народном представительстве. - М., 1866; Головачев А.А. Десять лет реформ. - СПб.: Тип. М.Стасюлевича, 1872. - С.400.; Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление. - М., 1874; Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений. - В 4 ч. - Ч.1. - СПб.: Тип. МВД, 1871; Сборник правительственных распоряжений по делам, до земских учреждений относящимся. Изд.2-е. - СПб.: Изд. МВД, 1872.; Мордовцев Д.Л. Десятилетие русского земства, 1864-1875 гг. - СПб.: Тип. А.А. Краевского, 1877; Ачадов Н. Государственная власть и местное городское и земское самоуправление. - М.: Тип. Ф.Я.Бугре, 1907. - С.170; Корнилов А.А. Из истории вопроса об избирательном праве в земстве. Происхождение земской избирательной системы 1864 года и ее дальнейшие изменения. - СПб., 1906; Русов А.А. Краткая Энциклопедия земского дела в его историческом развитии. - К.: Изд-во Киевского коммерческого института, 1914.
  22. Мыш М.И. Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. - Т.1. - СПб., 1910; Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 года. - М., 1968.
  23. Новые узаконения о питейной торговле // Вестник финансов, промышленности и торговли. - 1885. - №32; Об учреждении в губерниях особых временных комиссий. Новые узаконения о питейной торговле // Вестник финансов, промышленности и торговли. - 1885. - №33; Правила о розничной продаже напитков, Высочайше утвержденных 14 мая 1885 года // Полн. собр. законов Российской империи (ПСЗ). - Т.5. - СПб., 1886; Фридман М.И. Винная монополия. - Т.2. - Петроград, 1915. - С.656; Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в другій половині XIX - на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): Дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук. - Харків: ХНУВС, 2001. - С.195.
  24. Обзор Екатеринославской губернии за 1881 год. Приложение к нижайшему докладу екатеринославского губернатора. - Екатеринослав, 1880.
  25. Обзор Екатеринославской губернии за 1883 год. Приложение к нижайшему докладу екатеринославского губернатора. - Екатеринослав, 1882.
  26. Обзор Екатеринославской губернии за 1884 год. Приложение к нижайшему докладу екатеринославского губернатора. - Екатеринослав, 1883.
  27. Обзор Екатеринославской губернии за 1887 год. Приложение к нижайшему докладу екатеринославского губернатора. - Екатеринослав, 1886.
  28. Обзор Екатеринославской губернии за 1895 год. Приложение к нижайшему докладу екатеринославского губернатора. - Екатеринослав, 1894.
  29. Отчет Бахмутской уездной земской управы за 1870 год к 5-ому очередному земскому собранию. - Бахмут, 1871. - С.51.; Отчет Бахмутской уездной земской управы к VI-му очередному земскому собранию с 1 июля 1871 по 1 июля 1872 года. - Бахмут, 1872. - С.83.
  30. Отчет Бахмутской уездной управы за 1876 год XII очередному собранию. - Бахмут, 1877. - С.190.
  31. Отчет Бахмутской уездной управы с 1 июля 1872 по 1 июля 1873 года VIII очередному собранию. - Бахмут, 1873. - С.97.
  32. Отчет Бахмутской уездной управы с 1 июля 1873 по 1 июля 1874 года IX очередному собранию. - Бахмут, 1874. - С.95.
  33. Отчет Бахмутской уездной управы с 1-го января 1875 по 1-е января 1876 года XI очередному собранию. - Бахмут, 1876. - С.90.
  34. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. - Екатеринослав, 1863; Семенов В. Географическо-статистический словарь Российской империи. - СПб., 1863; Семенов В. Новороссийский календарь на 1865 год. - Одесса, 1864.
  35. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. - Екатеринослав, 1866.
  36. Сазонов Г.П. Обзор деятельности земств по народному продовольствию (1865-1892 гг.). - СПб., 1893; Григорьев В.В. Исторический очерк русской школы. - М, 1910; Звягинцев Е.А. Народное образование в земствах. - М., 1914; Фальборк Г.А., Чарнолуцкий В.И. Земство и народное образование. - СПб., 1914.
  37. Салтыков-Щедрин М.Е. // Собр. соч. в 22 т. - М., 1967. - 1974. - Т.14. - С.231, 233, 366, 460; Гражданин. - 1884. - 15 янв., 22 янв.; Ленин В.И. Гонимые земства и Аннибалы либерализма // Полн. Собр. Соч. - Т.5.
  38. Смета и раскладка денежных, уездных земских повинностей по Бахмутскому уезду на 1914 год. - Бахмут, 1914. - С.240.
  39. Татаринов С.Й. 50 років діяльності Бахмутського повітового земства // Вісник Луганського державного університету імені Т.Шевченка. Історичні науки. - 2011. - №11 (222). - С.112-122; Татаринов С.И., Тутова Н.А. Духовное образование в Бахмутском уезде // Живой родник. - 2010. - №11-12; Татаринов С.Й. Органи самоврядування та витоки професійно-технічної освіти Бахмутського повіту // Матеріали X Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми історії науки і техніки». - К., 2011. - С.101-103; Татаринов С.Й., Федотов С.А. Історія педагогіки та народної освіти Донеччини. - Харків: Мачулін, 2012.

40. Татаринов С.Й. Вплив Бахмутського земства на розвиток сільського господарства повіту // Питання історії, науки і техніки. - 2011. - №1(17). - С.8-18.
41. Татаринов С.Й., Федотов С.А. Податкові відносини у Бахмутському повіті // Збірник наукових праць ХНПУ. Серія «Історія та географія». - 2012. - Вип.45. - С.177-179.
42. Труды XI Съезда горнопромышленников Юга России. - Харьков, 1886.
43. Труды XII Съезда горно-промышленников Юга России. - Харьков, 1887.
44. Устав о городском и сельском хозяйстве // Свод законов Российской империи. - В 16 т. - Т.2. - СПб., 1876; Устав сельского хозяйства // Свод законов Российской империи. - В 16 т. - Т.12. - СПб., 1892.
45. Циркуляр МВД начальникам губерний от 7 декабря 1860 года // Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян, вышедших из крепостной зависимости. - Т.1. - СПб.: Тип. МВД, 1864. - С.226-229; Указатель статей, помещенных в первых 9-ти томах Сборника правительственных распоряжений по делам, до земских учреждений относящимся. - СПб.: Издание Хоз. Департ. МВД, 1888; Кузнецов Н.И. Систематический свод указов Правительствующего Сената, последовавших по земским делам, 1866-1900 гг. - СПб.: Тип. Колпинского, 1902; Кузьмин-Караваев Д. Земство и деревня. Статьи, рефераты, доклады и речи. - СПб.: Общественная польза, 1904.
46. Шипов Д.Н. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств. – М., 1899; Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление // Великие реформы шестидесятых годов в их прошлом и настоящем. – СПб., 1913.; Еропкин А. Земство и народ: к вопросу о народном представительстве. – М., 1905